

Kemalpaşazâde'nin *Risâle Muallaka Alâ Şerhi'l-İşârât ve'l-Muhâkemât* Eseri Üzerine Bir Değerlendirme

Hatice TOKSÖZ*

Özet

Bu çalışmanın amacı, Kemalpaşazâde'nin Risâle Muallaka alâ şerhi'l-işârât ve'l-muhâkemât adlı eserinin tanıtımını yapmaktır. Kemalpaşazâde'nin mezkûr eseri, Kutbüddin er-Râzî'nin Muhâkemât üzerine yazılan bir hâşiyedir. Kemalpaşazâde'nin eseri, Kutbüddin er-Râzî'nin Muhâkemât'ının "tabiiyyât" bölümünün incelenmesidir. Ayrıca Kemalpaşazâde'nin mezkûr eseri, İslâm düşüncesinde el-İşârât ve'l-Tenbihât şerhi geleneğinin Osmanlı bilim dünyasındaki devamı niteliğindedir. Zikredilen eserde Kemalpaşazâde tabiiyyâta ilişkin meseleleri ele almıştır.

Anahtar Kelimeler: Kemalpaşazâde, Kutbüddin er-Râzî, el-İşârât, Muhâkemât, Şerh, Hâşiyeye.

A Research On Kamalpashazâdah's Work *Risâla Tâlikat alâ sharhi'l-isârât wa al-muhâkemât*

Abstract

The purpose of this study is to promote work of Kamalpashazâdah, entitled as Risâla Muallaka alâ sharhi'l-isârât wa al-muhâkemât. This work of Kamalpashazâdah is a hâşiyâ which was written on Qutb al-Dîn al-Râzî's work al-Muhâkamât. This work of Kamalpashazâdah is to examine section of physics of Qutb al-Dîn al-Râzî's work al-Muhâkamât. Also this work of Kamalpashazâdah is a continuation in the Ottoman thought that the tradition of sharh al-Işârât wa al-Tenbihât in the Islamic thought. Also Kamalpashazâdah examined physics issues in this work.

* Yrd. Doç. Dr., S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

Keywords: Kamalpaşazâdah, Qutb al-Dîn al-Râzî, al-İsârât, al-Muhâkamât, Commentary (Sharh) Hâşhiyâ.

Giriş

Osmanlı bilim ve düşüncesinin en parlak dönemini oluşturan XVI. yüzyılda birbirinden farklı birçok anlayış ve düşünce ortaya çıkmıştır. Nitekim İslâm entelektüel geleneğinin bir dönüm noktası kabul edilen Gazzâlî'nin (ö. 1111) ortaya koyduğu düşünce sisteminin etkisiyle XII. yüzyıldan itibaren ve özellikle de XIII. yüzyılda literatürü ve terminolojisi açısından hem birbirlerine benzer özelliklere sahip hem de farklı nitelikleri olan paradigmalardan oluştuğu ve ardından söz konusu bu paradigmalardan Osmanlı bilim dünyasına intikal ettiği bilinmektedir.

On altıncı yüzyıl Osmanlı Türk düşüncesinin önde gelen düşünürlerinden biri de Kemalpaşazâde'dir (ö. 1534). Farklı disiplinlerde çeşitli problemler üzerinde birtakım yorumlar ortaya koyan Kemalpaşazâde, kelâmî ve felsefî nitelikli özgün birçok eser kaleme almakla birlikte, kendisinden önceki düşünürlerin eserleri üzerine de bazı şerh ve hâşiyeler yazmıştır. Eserlerinden hareketle de Kemalpaşazâde'nin devraldığı ilmî mirası çok iyi özümlediği, felsefî problemleri analitik bir yaklaşımla ve ilmî tenkitçilik anlayışı çerçevesinde rasyonel bir yöntemle analiz ettiği söylenebilir. Nitekim onun kendisinden önceki düşünürlerin ortaya koydukları felsefî düşünce ve problemleri eleştirel tarzda ele almasının en önemli tezahürü *Tehâfüt Hâşiyesi*'nde ortaya çıkmaktadır (Sözen, 2001: 28). Düşünürün kaleme almış olduğu *Tehâfüt Hâşiyesi*'nde tezahür eden felsefî düşünce hareketi, benzer şekilde *el-İşârât ve't-Tenbihât* geleneğinde de görülmektedir. Bu bağlamda Kemalpaşazâde'nin yazmış olduğu şerh ve hâşiyeli eserlerinden biri de *Risâle Muallaka alâ şerhi'l-ışârât ve'l-muhâkemât*'tır. Mezkûr eser, İslâm entelektüel geleneğinde Gazzâlî sonrası gelişen Şeyhu'r-Reis İbn Sînâ'nın (ö. 1037) *el-İşârât ve't-Tenbihât* adlı eseri üzerine yazılan şerh geleneğinin Osmanlı bilim ve düşüncesinde önemli bir halkasını oluşturmaktadır.

İslâm düşünce geleneğinde önemli bir konuma sahip olan İbn Sînâ'nın *el-İşârât ve't-Tenbihât* adlı eseri, onun felsefî külliyyatının en veciz ve etkili bir ifadesini sunmaktadır. Bu niteliği dolayısıyla da eser, kendisinden sonraki yüzyıllarda güçlü bir şerh geleneğine kaynaklık etmiş ve bu yönde bir klasik oluşumuna katkı sağlamıştır. Nitekim Fahreddîn er-Râzî (ö. 1209), Seyfeddîn Âmidî (ö. 1233), Nasiruddîn et-Tûsî (ö. 1274), Semerkandî (ö. 1303?), Kudbüddîn er-Râzî (ö. 1365) gibi düşünürlerin mezkûr eser üzerine yazmış oldukları şerhleri ve Kemalpaşazâde'nin zikredilen eseri, *el-İşârât ve't-Tenbihât*'ın İslâm düşünce dünyasında gelenek oluşturan bir metin olmasını sağlamıştır.

Bu tebliğde öncelikle İbn Sînâ'nın *el-İşârât ve't-Tenbihât* adlı eseri üzerine yazılan şerhlerin oluşturduğu geleneğe dikkat çekilerek, söz konusu geleneğe mensûp zikredilen eserler hakkında kısaca bilgi verilecektir. Daha sonra ise Kemalpaşazâde'nin

Risâle Muallaka alâ şerhi'l-işârât ve'l-mubâkemât adlı eserinin muhtevası hakkında bilgi verilip, mezkûr gelenekteki yeri ve önemine işaret edilecektir.

1. İslâm Düşüncesinde *el-İşârât ve't-Tenbihât* Şerhi Geleneği

İslâm entelektüel geleneğinde sistem filozoflarının düşüncelerinin yanı sıra yazdıkları bazı eserlerinin de sonraki asırlarda oluşan paradigmalara ve geleneklere güçlü bir etkisi söz konusudur. Nitekim bu düşüncenin en önemli bir tezahürü olarak, İslâm düşünce geleneğinde Şeyhu'r-Reis İbn Sinâ'nın gerek düşüncesinin gerekse de yazmış olduğu eserlerin kendisinden sonraki dönemlerde farklı geleneklerin oluşmasına neden olması zikredilebilir. Hiç kuşkusuz filozofun kendisinden sonra üzerine yazılan şerh ve hâşiyelerle bu yönde bir geleneğin oluşmasına neden olan eserlerinden biri de *el-İşârât ve't-Tenbihât*'tır.

İbn Sinâ'nın *el-İşârât ve't-Tenbihât* adlı eseri, bütün felsefesini özetleyen son eseridir. Son derece veciz bir üslupla yazılan eser, mantık ilmiyle başlayıp fizik ile devam etmekte ve metafizik kısmı ile sona ermektedir. Esasen eserin muhteva bakımından *es-Şifâ*'nın veciz ve daha kıvrak bir üslupla tekrarından ibaret olduğu söylenebilir. Konuları bakımından üç bölümden (mantık, tabiiyyât, metafizik ve ahlâk) oluşan eserin mantık bölümü 'yöntem' manasına gelen on nehc'ten meydana gelirken fizik, metafizik ve ahlâk kısımlarının her biri de belli bir konu bütünlüğü oluşturan ve 'ünite' manasındaki on nemat'tan oluşmaktadır. Birinci bölüm olan mantık kısmında mantığın tanımı, amacı, kavram ve önermelerin çeşitleri, kıyas ve türleri gibi konular; ikinci kısımda da (fizik) cisim ve cisim ile ilgili hususlar, insânî nefsin varlığı, nefsin güçleri, bilgi, irade ve eylem arasındaki ilişkiler; üçüncü kısımda da metafizik bilginin imkânı, varlık, Tanrı, Tanrı-âlem ilişkisi, varlıkların Tanrı'dan sudûru, insânî nefsin cevher oluşu, Tanrı'nın inâyeti, hayır ve şer meselesi, lezzet ve elem tanrımları, mutluluk ve mutsuzluk, ariflerin makamları gibi pek çok mesele ele alınmaktadır. İbn Sinâ'nın zikredilen eserinde mezkûr meseleleri "işâret", "tembih" ve "vehim" gibi kavramlarla başlayan küçük paragraflar halinde yazdığı ve özellikle de fizik ve metafizik kısımda herhangi bir şekilde ara başlık koymadan problemleri ele aldığı görülmektedir (İbn Sinâ, 2005; Durusoy, 1992: 421).

Muhteva bakımından *es-Şifâ*'nın özeti niteliğinde olan İbn Sinâ'nın mezkûr eserinde paragraf başlarında kullandığı işaret, tembih ve vehim gibi kavramların kullanılmasının amacı esasen *es-Şifâ*'dan geçmektedir. Zira filozofun zikredilen kavramları *es-Şifâ*'da nefsin kendi varlığı hakkındaki bilincini açıklama bağlamında kullandığı görülmektedir. Filozofun *es-Şifâ*'daki ifadesine göre tembih, bir çeşit bilme yöntemidir. Esasen bu yöntem ile zihnin yeniden bilgi kazanması değil, zihinde var olan bir bilginin farkına varılması kastedilmektedir. Bu yöntemin kullanılmasında için de duyulurların ötesindeki manalara geçmeyi sağlayan işaretleri kullanmak gerekmektedir. Şu halde *el-İşârât ve't-Tenbihât*'ta "tembih" başlığında doğruluğu veya yanlışlığı doğrudan akıl tarafından bilinebilen metafizik alana ait bilgiler; "işârât" başlığında ise duyulur alanda birtakım yöntemlerle elde edilen bil-

giler verilmektedir. Ayrıca filozofun nefsin bir gücü olarak kabul ettiği “vehim” kavramını kullandığı da görülmektedir (Durusoy, 1992: 421-422).

Dünya kütüphanelerinde birçok nüshası bulunan *el-İşârât ve't-Tenbihât*'ın İslâm felsefesinde önemli etkileri olmuştur. Söz konusu bu etkinin önemli bir tezahürü de bir taraftan eser üzerine birçok şerh, hâşiye ve tâlikât yazılması, diğer taraftan da yazılan şerhlerde yer alan problemlere ilişkin farklı yaklaşımların değerlendirildiği “muhâkeme” niteliğinde eserlerin telif edilmesidir (Durusoy, 1992: 422). İbn Sînâ'nın *el-İşârât ve't-Tenbihât*'ı üzerine yazılan şerh, hâşiye ve tâlikât niteliğindeki eserlerden ön plana çıkan bazılarını burada zikretmek istiyoruz. Bunlar; Fahreddin er-Râzî'nin *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbihât* ve *Lübâbü'l-İşârât*'ı, Seyfeddin Âmidî'nin *Keşfü't-Temvihat fi Şerhi'l-İşârât ve't-Tenbihât* (bk. Coşar, 2009, s. 51), Nasireddin et-Tüsü'nin *Hallu Müşkilatü'l-İşârât*, Şemseddin es-Semerkandî'nin *Beşâratü'l-İşârât* (bk. Yılmaz, 2010, s. 12; Baga, 2008), İbn Kemmûne'nin (ö. 1284) *Şerhu'l-Usûl ve'l-Cümel* (Coşar, 2009: 51), Sirâceddin Urmevî'nin (ö. 1283) *Şerhu'l-İşârât* (bk. Akkanat, 2006: 20), Ekmeleddin Nahcuvânî'nin (ö. 1302) *Şerhu'l-İşârât*, Allâme Cemaleddin Yusuf el-Hillî'nin (ö. 1325) *İzâbü'l-Mudillât min Şerhi'l-İşârât*, Muhammed b. Said el-Yemeni et-Tüsterî'nin (ö. 1332) *el-Muhâkemâtü beyne Nasiruddin ve'r-Râzî*, Kutbüddin er-Râzî'nin *Kitâbu'l-Muhâkemât beyne'l-İmâm ve'n-Nâsir*, Allâme el-Hillî'nin *el-Muhâkemât beyne's-surrâhi'l-İşârât* adlı eserlerdir (Katip Çelebi, 2007: 123-124; Durusoy, 1992: 422).

Filozofun mezkûr eserine ilk yazılan şerh, Fahreddin er-Râzî'ye aittir. Fahreddin er-Râzî, şerhinde önce İbn Sînâ'nın ifadelerine yer verip ardından maksada uygun olarak filozofun görüşlerini açıklamakta ve zaman zaman eksiklerini zikrederek birtakım tenkitlerde bulunmaktadır. Hatta tenkitlerinde aşırıya kaçması sebebiyle Fahreddin er-Râzî'nin şerhi “cerh” olarak da nitelendirilmiştir (Katip Çelebi, 2007, s. 123; Altaş, 2009, s. 17). İkinci önemli şerh olan Nasireddin et-Tüsü'nin *Hallu Müşkilatü'l-İşârât*'ı ise Fahreddin er-Râzî'nin İbn Sînâ'ya yönelik tenkitlerinin bir savunması niteliği taşımaktadır. Esasen Tüsü'nin *el-İşârât* şerhi, İbn Sînâ felsefesini aslına sadık kalarak nasıl açıklanabileceğini göstermekle birlikte, onun ilmi kişiliğinin mükemmelliğini de ortaya koymaktadır (Demirkol, 2010: 36-37).

Fahreddin er-Râzî'nin İbn Sînâ'ya yönelik tenkitlerine cevap niteliğinde olan bir başka şerh de Âmidî'nin *Keşfü't-Temvihat fi Şerhi'l-İşârât ve't-Tenbihât*'ıdır. Esasen Tüsü'nin şerhinden önce yazılan mezkûr eser, isminden de anlaşıldığı üzere Râzî'nin eleştirilerine karşı yazılmış ilk şerh olma özelliğine sahiptir. Nitekim kaynaklarda Tüsü'nin Râzî'ye yönelik cevaplarında Seyfeddin Âmidî'nin eserinden oldukça çok istifade ettiği zikredilmektedir. Âmidî'nin felsefi düşünceye dair telif etmiş olduğu birçok eserinde İbn Sînâ'nın felsefi sistemini oldukça geniş bir şekilde sistematik olarak ortaya koyması, onun Meşşâî geleneğini kadar iyi özümsemediğinin bir göstergesidir. Bu düşüncenin en önemli delili de tamamını şerh ettiği *İşârât*'ta özellikle tartışmalı konuları derinlemesine inceleyerek problemleri detaylı

bir şekilde ele almış olmasıdır. Bu bağlamda Âmidî'nin bilhassa fizik ve metafizik ile ilgili konular üzerinde daha çok durduğu ve mezkûr konulara ilişkin tartışmaları derinden incelediği göze çarpmaktadır (Çoşar, 2009: 53 vd.).

İbn Sinâ'nın *el-İşârât ve't-Tenbihât*'i üzerine yazılan şerhlerin değerlendirilmesi niteliğinde olan önemli bir eser de Kutbüddin er-Râzî'nin *el-Muhâkemât beyne şerbeyi'l-İşârât ve't-Tenbihât*'ıdır. Kutbüddin er-Râzî, mezkûr eserini hocası Kutbüddin Şirâzî'nin teklifi üzerine Fahreddin er-Râzî'nin ve Tûsî'nin şerhlerinin bir değerlendirmesi (muhâkeme) şeklinde yazmıştır. Kutbüddin er-Râzî'nin *Muhâkemât*'ının modern dönemde Mecid Hâdîzâde tarafından neşredildiği görülmektedir (Sarıoğlu, 2007: 487; Kutbüddin er-Râzî, 2002). er-Râzî'nin *el-Muhâkemât beyne şerbeyi'l-İşârât ve't-Tenbihât* adlı eseri, muhteva bakımından Tûsî'nin *İşârât* şerhindeki açıklamaları üzerine inşa edilmiş olmakla birlikte, Fahreddin er-Râzî'nin yorumlarını da dikkate almaktadır. Kutbüddin er-Râzî'nin *Muhâkemât*'a yazdığı şerhler karşılaştırıldığında Fahreddin er-Râzî'nin eserini sistematik olarak tasnif ederek problemleri incelediği; Tûsî'nin ise onun eserinden farklı bir metotla konuları açıkladığı, yorumlarını da çoğunlukla Fahreddin er-Râzî'nin eleştirilerine cevap niteliğinde yaptığı görülmektedir. Kutbüddin er-Râzî ise her iki filozofun dışında kendine özgü bir metotla problemleri ele almakta, zaman zaman Tûsî'yi bazen de Fahreddin er-Râzî'yi eleştirmektedir. Bu bağlamda Kutbüddin er-Râzî'nin kelam ve felsefe ilişkisiyle ilgili olarak felsefecilerin düşüncelerine katıldığı, ancak konuyla ilgili Tûsî'nin yaptığı açıklamaları yetersiz bulduğu söylenebilir. Dolayısıyla Kutbüddin er-Râzî, eserinde kendisine özgü bir metot ve tenkitçi bir yaklaşımla problemleri incelemektedir. Zikredilen niteliğinden dolayı da Kutbüddin er-Râzî'nin *Muhâkemât*'ı *İşârât* şerhi geleneğinde önemli bir konumda bulunmaktadır. Nitekim mezkûr eserin öneminden dolayı, üzerine İbn Mübarekşah (ö. 1382'den sonra), Seyyid Şerif el-Cürcânî (ö. 1413) ve Molla Fenârî (ö. 1431), Kemalpaşazade gibi, gerek kendisinden sonra yaşayan düşünürler gerekse Osmanlı düşünürleri tarafından birçok hâşiye ve tâlikât yazılmıştır (Derin, 2008: 21-22; Öçal, 2000: 30-31). Dolayısıyla zikredilen eserin kendinden önce yapılan iki büyük şerhi mukayeseli bir metotla inceleyip değerlendirmesinden dolayı sonraki düşünürleri, özellikle de Osmanlı bilginlerini derinden etkilediği söylenebilir. Nitekim Kutbüddin er-Râzî'nin *Muhâkemât*'ı üzerine yazılan hâşiye niteliğindeki eserlerden biri de çalışmamızın konusu olan Kemalpaşazâde'nin *Risâle Muallaka alâ şerhi'l-ışârât ve'l-muhâkemât*'ıdır.

2. Kemalpaşazâde'nin *Risâle Muallaka alâ şerhi'l-ışârât ve'l-muhâkemât* Eseri

Kemalpaşazâde'nin *Risâle Muallaka alâ şerhi'l-ışârât ve'l-muhâkemât* adlı eseri Kutbüddin er-Râzî'nin *Kitâbü'l-Muhâkemât beyne'l-imam ve'n-Nasır* adlı şerhinin "Tabiiyyât" bölümünün incelenmesidir. Eserin Kemalpaşazâde'ye aidiyeti hususunda en güvenilir kaynak olarak Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'z-zunûn* adlı eserini zikredebiliriz. Nitekim Kâtip Çelebi, mezkûr eserinde şu ifadeye yer vermektedir:

“Nasîr’in şerhinin baş tarafları üzerine mevlâ Şemseddîn Ahmed b. Süleymân’ın bir hâşiyesi vardır. Bu zât İbn Kemâl Paşa diye bilinir. Yine onun Kutbüddin’in *el-Muhâkemât*’ı üzerine de bir hâşiyesi vardır.” (Katip Çelebi, 2007: 123-124).

Çalışmamızda esas aldığımız Kemalpaşazâde’nin yazmış olduğu hâşiyenin üç nüshasını Süleymaniye Kütüphanesinde tespit ettik. Bu tebliğde de esas olarak tanıtımını yaptığımız ilk nüsha, Süleymaniye Kütüphanesi Carullah koleksiyonunda 2121 demirbaş no’su ile kayıtlı olup, 39a-128a varaklar arasında yer almaktadır. Eserin kapak sayfasında “*Hâşiyeye ala’l-muhâkemât beyne şeyheyi’l-İşârât li-Kemalpaşazâde*” ifadesi yer almaktadır. Eserin diğer bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Fatih koleksiyonunda 3027 demirbaş no’su ile kayıtlı olup, 73a-115a varaklar arasında yer almaktadır. Bu eserin adı kapağında *Hâşiyeye ala’l-muhâkemât beyne şeyheyi’l-İşârât li-Kemalpaşazade* şeklinde geçmektedir. Eserin ilk sayfasının üst kısmında “Hâşiyeye Muhâkemât li-Mevlânâ İbn Kemâl el-Vezîr” ifadesi; alt kısmında da “Havâşu alâ Kitâbi’l-muhâkemât beyne şerhi’l-işârât allekahe’l-hakîm el-fâzıl ve’l-feylesûf el-kâmil ebû’l-kemâlâtî’l-marûf paşa el-Kemâl afâ anhu” ibaresi yer almaktadır. Zikredilen her iki nüshanın da sonunda “temmet” ifadesinin yer almaması, eserin tamamlanmadığını göstermektedir. Ancak aynı eserin bir başka nüshası da yine Süleymaniye Kütüphanesi Karaçelebizade koleksiyonunda 344-004 demirbaş no’da kayıtlı olup, 27-78 varaklar arasında yer alan *Hâşiyeye ala’l-Muhâkemât li-Kutbüddini’r-Râzî ala Şerhi’l-İşârât*’tır. Bu nüshanın içinde bulunduğu eserin içindekiler kısmında ve hâşiyenin başladığı ilk sayfanın başında “Hâşiyetü Muhâkemât” ibaresi yer almaktadır. Diğer iki nüshadan farklı olarak bu nüshanın sonunda “temme” ibaresinin yer aldığı görülmektedir.

Kutbüddin er-Râzî’nin *Muhâkemât*’ı üzerine yazılan ve Kemalpaşazâde’ye ait bir başka eser de *Hâşiyeye ala’l-Muhâkemât*’dır. Mezkûr eser, Süleymaniye Kütüphanesi Carullah koleksiyonunda 1270-02 demirbaş no’su ile kayıtlı olup, 8-15 varaklar arasında bulunmaktadır. Yine risâlenin Kemalpaşazâde’ye ait olduğunu belirten “Hâşiyeye alâ’l-Muhâkemât li-Mevlânâ İbn Kemâl Pâşa” ibaresi kapağında yer almaktadır. Bu çalışmanın sonunda da “temme” ifadesi yoktur. Buradan anlaşıldığı üzere bu risâle de tamamlanmamıştır.

Yine tespit ettiğimiz bir başka eser de Burdur İl Halk Kütüphanesinde 001823-03 demirbaş no’da kayıtlı olup, 47a-72a varaklar arasında bulunan *Hâşiyeye ala’l-Muhâkemât beyne şaribi’l-İşârât*’tır. Bu eserin müstensihisi olarak “Müstensih Fethullah” ismi zikredilmektedir. Benzer şekilde Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi’nde de 21 HK 844/9 no ile kayıtlı, 187b-234a varaklar arasında bulunan ve yazarı Kemalpaşazâde olan “Hâşiyeye alâ’l-Muhâkemât” adıyla bir eser daha bulunmaktadır.

3. Eserin Muhtevası

İbn Sinâ’nın en son yazdığı eserlerinden biri olan ve felsefesinin bir özeti niteliğindeki *el-İşârât ve’t-Tenbihât* adlı eseri, az önce zikredildiği üzere temelde

mantık kısmını kapsayan on nehic ve fizik ve metafizik bölümünü ihtiva eden on nemattan müteşekkil iki bölüm halindedir. Çalışmanın konusu olan Kemalpaşazâde'nin zikredilen eseri de Kutbeddin Râzî'nin *Kitâbü'l-Muhâkemât beyne'l-imam ve'n-Nasır* adlı şerhinin "tabiiyyât" kısmının, yani birinci ve ikinci nematın incelenmesidir. Kemalpaşazâde, eserinde metot olarak öncelikle İbn Sînâ ve Kutbüddin er-Râzî'nin cümlelerini aktarmakta, daha sonra da kendi düşüncesini ortaya koymaktadır. O, İbn Sînâ'dan söz ederken "Şeyh dedi (Kâle's-Şeyh ...)", Kutbeddin Râzî'den bahsederken "Muhâkemât sahibi dedi (Kâle sâhibü'l-Muhâkemât ...)" şeklinde ve daha sonra kendi yorumlarına "Derim ki, diyorum ki (ekülü ...)" ifadesiyle başlamaktadır. Ayrıca onun çoğunlukla "Muhakkık Şarih dedi ki ..." şeklindeki ifadesiyle Tûsî'den, zaman zaman da Seyfeddin Âmidî, Şehristânî, Kâtibî gibi bazı düşünürlerin eserlerinden de konuyla ilgili atıflar yaptığı görülmektedir.

Kemalpaşazâde eserinde herhangi bir şekilde başlıklandırma yapmadan doğrudan konuları ele almaktadır. O, eserinde öncelikle *İşârât* eseri ile ilgili genel bilgi vermekte, İbn Sînâ'nın *el-İşârât ve't-Tenbîhât*'ının sonundaki vasiyetinden söz etmekte, eserin içeriğinde sıkça kullanılan "vehim" kelimesinden hareketle insânî nefsin bilgi elde etmesinde vehim ve akıl kuvvesinin fonksiyonlarına işaret etmektedir. Burada o, insânî nefsin küllileri ancak akıl yetisiyle elde ettiğini, bilgiyi elde etme sürecinde de vehmin duyulardan elde ettiği verileri aklın hizmetine sunduğunu belirtmektedir. Akıl yetisinin metafizik bilgileri, başka bir ifadeyle hakikati elde ettiğini ve bu sebeple de insan için gizli olan şeyin açık hale geldiğini söylemektedir. Kemalpaşazâde'ye göre insanda bulunan vehim ve akıl yetisi idrake muhtaçtır. Akıl, asıl olarak ise zihinde bulunanları temyiz eder. Düşünür, vehim ve aklın bilgi elde etmesiyle ilgili olarak ayrıca küllî ve cüz'î bilgi konusuna da girmektedir. Kemalpaşazâde, burada İbn Sînâ'nın *el-İşârât ve't-Tenbîhât*'ı yazma sebebini eserinin "mukaddime" kısmında belirttiğini vurgulamaktadır. Ayrıca düşünür, filozofun eserinin içeriğinde hakikatin özünü verdiğini de eserin sonunda "Nasihât" kısmında anlattığını söylemektedir. İbn Sînâ'nın ifade ettiği, Kutbüddin er-Râzî'nin yorumladığı ve Kemalpaşazâde'nin vurguladığı üzere, insânî nefis, şeylerin hakikatini elde etmede cüz'î âletlerin yardımına muhtaçtır. Cüz'ilerden elde edilen bilgiler vehim kuvvesi tarafından akla sunulur ve bunun neticesinde de akıl, küllileri ve maddeyle ilişkisi olmayan cüz'ileri idrak eder (Kemalpaşazâde, *Hâşiye*, vr. 40^b-42^b; İbn Sînâ, 2005: 1, 204).

Eserinin başında insânî nefsin bilgiyi elde etme yetisi bağlamında genel bilgi verdikten sonra Kemalpaşazâde, tabii cismin mahiyetini açıklar. Tabii cismin mahiyetini, madde-sûret ilişkisi ve illiyet problemi çerçevesinde ele alır. Buna göre tabii cismin ikisi harici, ikisi dâhili olmak üzere dört illeti vardır. Bunlar; maddî, sûrî, fâil ve gâye illettir. Tabii cismin dâhili (mukarin) olan illetleri maddî ve sûrî illettir. Harici (mufârik) illetler ise fâil ve gâye illettir. Bu bağlamda o, mufârik illetlerin âli ilimlerde, mukârin illetlerin ise aşağı ilimlerde anlatıldığını zikretmektedir.

Tabii cisimlerin illetlerinden söz ettikten sonra Kemalpaşazâde, eserinde küllî ilim ve cüz'î ilim konusu çerçevesinde tabii cismin nasıl cüz'î ilimlerin konusu olduğu üzerinde durmakta ve ardından sırasıyla atomun ibtali (nefi'l-cüz'i'l-lezi lâ yetecezzâ), atomun iptali ile ilgili birtakım meseleler, heyûlâ, heyûlânın uzunluk, genişlik, derinlik gibi çeşitli ölçüleri, heyûlânın kabul edici olması, heyûlâ-sûret ilişkisi, heyûlânın türsel sûretlerle ilişkisi, boşluk, yönler, hareket ve sükun, cisimsel uzamın sonluluğu ve zaman konularını ele almaktadır.

Kemalpaşazâde, eserde genel itibariyle, önce Kutbüddin er-Râzî'nin cümlesine yer vermekte, ardında kendi yorumlarını yapmaktadır. O, ele aldığı problemle ilgili olarak sadece Kutbüddin er-Râzî'nin düşüncesine değil, aynı zamanda Fahreddin er-Râzî, Tûsî, Urmevî'nin şerhlerine de atıf yapmakta, ayrıca zaman zaman da Seyfeddin Âmidî, Şehristânî gibi bazı düşünürlerin fikirlerine de yer vermektedir. Bu bağlamda da onun özellikle İbn Sinâ'nın *el-İşârât ve't-Tenbihât* adlı eseri ile yetinmeyip, *en-Necât, eş-Şifâ* külliyyatının *et-Tabiiyyât* adlı eseri gibi, filozofun diğer eserlerinden de sık sık atıf yaptığı görülmektedir. Konuyla ilgili olarak Kemalpaşazâde, İbn Sinâ'nın tabiiyata dair düşüncelerinin çeşitli eserlerinde yer aldığını, *İşârât*'in ise tabiat meselelerinin tamamını değil, bazılarını kapsadığını belirtmektedir (Kemalpaşazâde, *Hâşiye*, vr. 39^b).

Görüldüğü üzere XVI. yüzyılın önde gelen düşünürlerinden biri olan Kemalpaşazâde, İslâm düşüncesinde oluşan bir geleneğe kayıtsız kalmayıp, söz konusu gelenekte yazılan iki önemli şerhin karşılaştırılması niteliğindeki bir esere hâşiye yazmıştır. Bu bağlamda onun mezkûr hâşiyesi, zikredilen geleneğin Osmanlı düşüncesinde de devamını göstermekle birlikte, Kemalpaşazâde'nin devraldığı ilmi mirası iyi bir şekilde değerlendirdiğinin de önemli bir tezahürüdür. Düşünürün *Risâle Muallaka alâ şerhi'l-îşârât ve'l-muhâkemât*'ı incelendiğinde onun nazarî hikmetin bir kısmı olan tabiiyyat ilmi disiplini çok iyi bildiği anlaşılmaktadır. Zira Kutbüddin er-Râzî'nin *Muhâkemât*'ının tabiiyyat ile ilgili kısmının incelenmesinden ibaret olan hâşiyede o, sadece Kutbüddin er-Râzî'nin düşüncelerini değerlendirmesiyle kalmayıp, ilmi tenkitçilik anlayışı çerçevesinde zaman zaman onun bazı düşüncelerine katılmadığı ve eleştiriler yönelttiği göze çarpmaktadır. Ayrıca Kemalpaşazâde, İslâm düşüncesinin en önemli tartışma problemlerinden biri olan atom meselesine ilişkin, hem hâşiyesinde hem de müstakil olarak cisim ile ilgili yazmış olduğu başka risâlelerinde konuyla ilgili birtakım değerlendirmelerde bulunmaktadır (Öçal, 2000: 254-259). Dolayısıyla o, bir taraftan cisimle ilgili en önemli bir tartışma konusu olan atom meselesiyle ilgili ileri sürülen düşüncelere yer vermekte, diğer taraftan da ortaya konulan farklı yaklaşımları değerlendirerek arasındaki tutarsızlıkları belirtmektedir.

Sonuç

On altıncı yüzyılın önde gelen düşünürlerinden biri olan Kemalpaşazâde'nin hem müstakil olarak hem de şerh ve hâşiye niteliğinde yazdığı eserlerinde, devral-

dığı ilmî mirası çok iyi özümseyerek, felsefî problemleri analitik bir yaklaşımla ve ilmî tenkitçilik anlayışı çerçevesinde analiz ettiği görülmektedir. Bu durum, onun hem *Tehâfüt Hâşiyе'sinde* hem de Kutbüddin er-Râzî'nin *el-Muhâkemât*'ı üzerine yazdığı *Risâle Muallaka alâ şerhi'l-İşârât ve'l-muhâkemât* adlı hâşiyesinde belirginleşmektedir.

İslâm düşünce geleneğinde İbn Sînâ'nın felsefî anlayışının en veciz ve etkili bir ifadesini sunan *el-İşârât ve't-Tenbihât* adlı eserinin önemi, kendisinden sonra asırlarca üzerine şerh ve hâşiyе yazılmasını sağlamıştır. Nitekim yazıldığı yüzyıldan sonraki asırlarda *el-İşârât ve't-Tenbihât*'ın üzerine Fahreddin er-Râzî, Nasirüddin et-Tüsî, Seyfeddin Âmidî, Kutbüddin er-Râzî gibi düşünürler tarafından şerh ve söz konusu bu şerhlerin üzerine de bazı Osmanlı bilginleri tarafından da hâşiyе yazılmıştır. Dolayısıyla *el-İşârât ve't-Tenbihât*, İslâm düşüncesinde asırlarca süren bir nazarî etkinliğine neden olmuştur. Mezkûr eserin önemi ve nazarî etkinliğinin odağını oluşturma nedeni, Kemalpaşazâde'nin yazmış olduğu hâşiyenin başında da ortaya çıkmaktadır. Zira burada Kemalpaşazâde, İbn Sînâ'nın *el-İşârât ve't-Tenbihât* adlı eseri yazmadaki amacını belirtmekte ve eserin içeriği hakkında filozofun nasihatini zikretmektedir.

Genel olarak tanıtımını yaptığımız Kemalpaşazâde'nin mezkûr eseri, *el-İşârât ve't-Tenbihât* şerhi geleneğinde iki önemli şerhin karşılaştırılması niteliğinde olan Kutbüddin er-Râzî'nin *el-Muhâkemât beyne şerbeyi'l-İşârât ve't-Tenbihât* adlı eseri üzerine yazılan bir hâşiyedir. Zikredildiği üzere Süleymaniye Kütüphanesinde üç nüshası tespit edilen eserin Kutbüddin er-Râzî'nin *el-Muhâkemât*'ının tabiiyyat kısmının birinci ve ikinci nematını ihtiva ettiği görülmektedir. Kemalpaşazâde, hâşiyesinde genel olarak cismin tanımı, mahiyeti, atomun iptali, madde-sûret ilişkisi, cismin ölçüleri, zaman, mekân ve hareket gibi konuları ele almaktadır.

Sonuç olarak mezkûr eser, *el-İşârât ve't-Tenbihât* şerhi geleneğinde yazılan en önemli şerhlerden biri olan Kutbüddin er-Râzî'nin *el-Muhâkemât*'ının tabiiyyata ilişkin bölümü üzerine bir hâşiyedir. Osmanlı bilim dünyasının önde gelen bir bilgini olarak Kemalpaşazâde'nin yazmış olduğu hâşiyе, hem İslâm düşüncesinde oluşan geleneğe hem de felsefî düşüncenin önemli bir disiplini olan tabiiyyat ile ilgili meselelere kayıtsız kalmadığını göstermektedir.

Kaynakça

- Akkanat, H. (2006). *Kadı Sıraceddin el-Ürmevî ve Metâliu'l-Envâr (Tahkik, Çeviri, İnceleme)*, Cilt III, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Altaş, E. (2009). *Fahreddin er-Râzî'nin İbn Sînâ Yorumu ve Eleştirisi*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Baga, M. S. (2008). *Şemsüddin Semerkandî ve Beşârâtü'l-İşârât Adlı Eserinin Tabiiyyât Bölümü: Tahkik, Tercüme ve Değerlendirme*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Çoşar, H. (2009). *Keştü't-Temvîhât'ta Seyfeddin Âmidî'nin Felsefî Görüşleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Demirkol, M. (2010). *Tûsî'nin İbn Sînâ Savunması*, Ankara: Fecr Yayınları.
- Derin, N. (2008). *Kutbeddin Râzî'nin Hayatı, Eserleri ve Felsefesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Durusoy, A. (1992). "el-İşârât ve't-Tebihât", *DİA*, VI, İstanbul: s. 421-422.
- İbn Sînâ, (2005). *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, nşr. ve trc. Ali Durusoy-Ekrem Demirli-Muhittin Macit, İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Kâtip Çelebi, (2007). *Keşfü'z-zunûn*, C. I, trc. Rüştü Balcı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kemalpaşazâde, *Hâşiye ala'l-muhâkemât beyne şeyheyi'l-İşârât li-Kemalpaşazade*, Süleymaniye Kütüphanesi Fatih, nr. 3027, vr. 73^a-115^a.
- Kemalpaşazâde, *Hâşiye ala'l-muhâkemât*, Süleymaniye Kütüphanesi Carullah, nr. 1270-02, vr. 8-15.
- Kemalpaşazâde, *Haşiye ale'l-Muhâkemât li-Kutbiddini'r-Râzî ala Şerhi'l-İşârât*, Süleymaniye Kütüphanesi Karacelebizâde, nr. 344-004, vr. 27-78.
- Kemalpaşazâde, *Risâle Muallaka alâ şerhi'l-işârât ve'l-muhâkemât*, Süleymaniye Kütüphanesi Carullah, nr. 2121, vr. 39^a-128^a.
- Kutbüddin er-Râzî, (2002), *el-İlâhiyyat mine'l-Muhâkemât beyne Şerhi'l-İşârât: Hâşiyetü'l-Muhâkemât* (Mirzâ el-Bagnevi), nşr. Muhammed Mecid Hâdîzâde, Tahran: Merkez-i Neşr-i Miras-ı Mektub.
- Öçal, Ş. (2000). *Kemal Paşazâde'nin Felsefî ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Sarioğlu, H. (2007). "Kutbüddin er-Râzî" mad., *DİA*, 34, İstanbul: s. 485-487.
- Sözen, K. (2001). *İbn Kemal'de Metafizik*, Isparta: Fakülte Kitabevi.
- Yılmaz, S. (2010). *Şemsüddin Semerkandî'nin Beşârâtü'l-İşârât Adlı Eserinin 3. Bölümünün Tahkik ve Değerlendirilmesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.